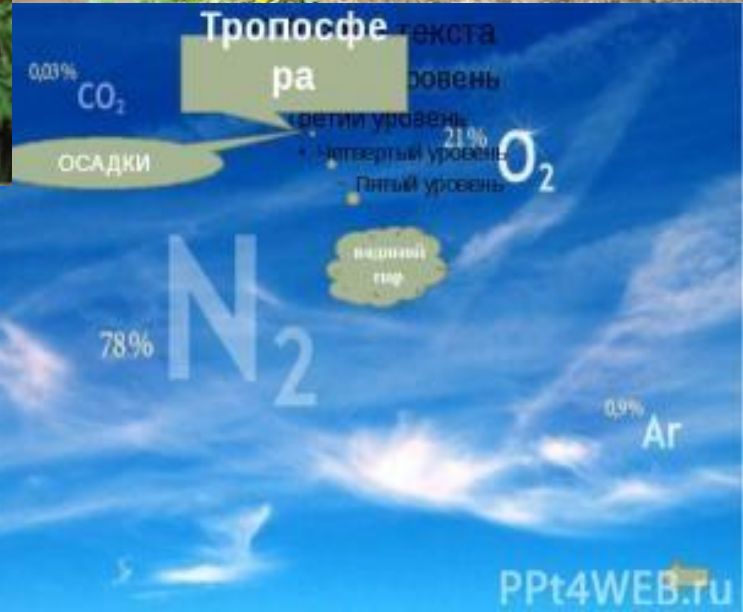
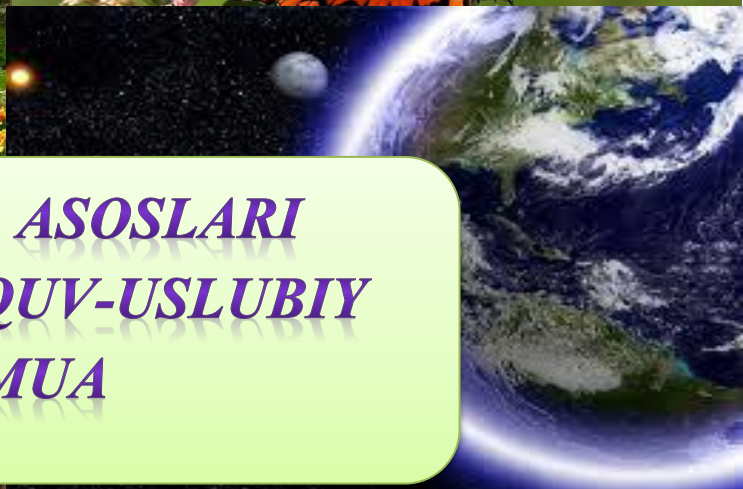

RAXIMOV A.A.

***EKOLOGIYA ASOSLARI
FANIDAN O'QUV-USLUBIY
MAJMUA***

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

RAXIMOV A.A.

EKOLOGIYA ASOSLARI FANIDAN
O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi: 700 000 –*Мухандислик, ишлов бериш*
va қурилиш соҳалри
Ta'lim soxasi: 60710400 -*Atrof-muhitni muhofaza*
qilish
Ta'lim yo'nalishi: 60710400–*Ekologiya va atrof-muhit*
muhofazasi (tarmoqlar va sohalar
bo'yicha)

Namangan – 2023

Ushbu o'quv-uslubiy majmua O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining vazirligining 2018 yil 25 avgust 744 - sonli buyrug'ining 2 – ilovasi bilan tasdiqlangan «Ekologiya asoslari» fanining namunaviy dasturi asosida ishlab chiqilgan.

O'quv-uslubiy majmua Namangan davlat universitetida tayyorlandi.

Tuzuvchi: Raximov A.A. Ekologiya kafedrasi dotsenti v.v.b.

TAQRIZCHILAR:

Tog'ayev I. - biologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Jumaxanov Sh. -geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

O'quv-uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti Uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2023yil avgustdagi -sonli bayonnoma)

© Raximov A.A.

© "Namangan", 2023 y.

Мунжарижа

KIRISH

Globalashuv jarayoni jadal rivojlanib borayotgan bir davrda tabiiy muvozanatni, ya'ni ekologik holatni yaxshilash, tabiatni muhofaza qilish dunyo miqyosiga ega bo'lgan muammo bo'lib qolmoqda. Inson tabiatning bir bo'lagi. Shuning uchun tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklaridan rejali va samarali foydalanish insonlarning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Bundan ko'rinadiki, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni kishilar baxt-saodati uchun xizmat qildirish muhim ilmiy va ijtimoiy - iqtisodiy muammo bo'lib, uni hal etishda, ya'ni tabiat bilan jamiyat orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishda inson hayoti uchun va kelajak avlod manfaatlarini ko'zlab optimallashtirishda tabiiy fanlarning ahamiyati kattadir. Tabiiy boyliklarning xo'jalik muomalasiga kiritish va ulardan inson ehtiyojiga ko'proq sarf qilish kuchaygan sari ming yillar davomida barqaror bo'lib kelgan ekologik muvozanat buzilib, inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabat murakkablashib, joylarda ekologik holat keskinlashib bormoqda.

Uchinchi ming yillikning boshlanishi ikki muhim tendentsiya bilan baholandi. Birinchidan, hozirgi tsivilizatsiya global ekologik muammolarga duch keldi (dunyo iqlimining o'zgarishi, ozon qobig'ning yemirilish va ultrabinafsha nurlari radiatsiyasining kuchayishi, atmosferaning ifloslanishi, okean suvlarining ifloslanishi, quruqlikdagi suv manbalarini ifloslanishi, atrof muhitni radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi, landshaftlarni geoximik muvozanatini buzilishi, turli qattiq va suyuq chiqindilarni to'planishi, cho'llanish jarayonini kuchayib borishi, chuchuk suv muammosi va hakoza). Ikkinchidan dunyo jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Shuning uchun kechagi mezon bilan hozirgi vaziyatni ob'ektiv baholashning iloji yo'q, kelajak istiqbollari belgilash haqida so'z yuritmasa ham bo'ladi.

“Yoxannesburg – 2002” global forumida barcha mamlakatlarning XXI asrdagi harakatlari dasturi sifatida XXI asr taraqqiyot dasturi tasdilandi. Mazkur dastur – jahon amaliyotining joriy ehtiyojlarini qondirish va bo'lajak avlodlarni manfaatlarini ta'minlashni hisobga olib atrof-muhit uchun bexatar barqaror taraqqiyotni ta'minlashga yo'naltirilgan hujjat hisoblanadi. BMTning rasmiy hujjatida “barqaror rivojlanish” integral tushunchasi taqdim etilib, ushbu tushuncha atrof tabiiy muhitni saqlash va tiklashning asosiy muammolari hamda barcha avlodlar uchun munosib hayotni ta'minlashga asoslangan.

Respublikadagi ekologik muammolar, ishlab chiqarishni

rivojlantirish va uni rejalashtirish jarayonida uning salbiy oqibatlari natijasida keladigan noxushliklarni oldindan ko'rmaslik oqibatida kelib chiqdi. Chunonchi, 60-70 yillarda suv resurslarining haddan tashqari ko'p miqdorda samarasiz ishlatilishi qanday oqibatlarga olib kelishi o'ylab ham ko'rilmagan. Sug'oriladigan yerlarda eng yuqori miqdorda turli zaharli kimyoviy moddalardan foydalanish, almashlab ekishni bo'g'ib qo'yish, paxta yakkahokimligiga keng yo'l ochish, yerlarning meliorativ sharoitiga e'tibor bermaslik, chorvalar mahsuldorligini oshirish to'g'risida tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirmaslik — joylarning tabiiy ekologik muhitlariga qarab turli mahalliy muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

“Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, tsivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoni hal qilishga bog'liqdir”*.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida, “Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, hamda boshqa tabiiy zahiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir” deb ta'kidlanishi ham bejiz emas.

«**Ekologiya asoslari fanidan o'quv-uslubiy majmuasi**” hozirgi davr ekologiyasining asosiy vazifalari, turli ekologik muammolar haqida to'la ma'lumot olish va ularni hal qilishda katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu o'quv qo'llanmada hozirga qadar chop etilgan ekologiya va tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi bir qator darsliklar, o'quv qo'llanmalar hamda ko'plab matbuotda e'lon qilingan ma'lumotlardan foydalanib tayyorlandi.

O'quv-uslubiy majmuani tayyorlash va nashr etishda o'zlarining qimmatli maslahatlarini bergan Namangan davlat universitetining ekologiya kafedراس professor-o'qituvchilariga muallif o'z minnatdorchiligini bildiradi. Shuningdek, muallif qo'llanma to'g'risida bildirilgan fikr va mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladi.

Tabiatni muhofaza qilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992 yil 8 dekabr № 723 - XII).
- O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuni (1992 yil 9 dekabr № 754- XII).
- O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuni (1993 yil 6 may № 837-XII).
- O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuni (1996 yil 27 dekabr № 353-1).
- O'zbekiston Respublikasining «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonuni (1997 yil 26 dekabr № 543-1).
- O'zbekiston Respublikasining «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonuni (1997 yil 26 dekabr № 545-1).
- O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi (1998 yil 30 aprel № 599-1).
- O'zbekiston Respublikasining «O'rmon to'g'risida»gi qonuni (1999 yil 15 aprel № 770-1).
- O'zbekiston Respublikasining «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen tushdagi favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuni (1999 yil 20 avgust № 824-1).
- O'zbekiston Respublikasining «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi qonuni (2000 yil 25 may №73-11).
- O'zbekiston Respublikasining «Qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilish to'g'risida»gi qonuni (2000 yil 31 avgust № 116 - II).
- O'zbekiston Respublikasining «Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida»gi qonuni (2000 yil 31 avgust № 120 - II).
- O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi qonuni (2002 yil 5 aprel № 362 - II).
- O'zbekiston Respublikasining «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonuni (yangi taxrirda 2002 yil 13 dekabr № 444 - II).
- O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonuni (2004 yil 3 dekabr № 710 - II).
- O'zbekiston Respublikasining «Ozon qatlamini buzuvchi moddalarga doir Monreal protokoliga kiritilgan tuzatishni ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi qonuni (2006 yil 7 sentyabr № O'RQ-44).
- O'zbekiston Respublikasining «Ozon qatlamini buzuvchi moddalarga doir Monreal protokoliga kiritilgan tuzatishni ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi qonuni (2006 yil 7 sentyabr № O'RQ-45).

1-MODUL. UMUMIY EKOLOGIYA

1-MAVZU. EKOLOGIYA KURSI, VAZIFASI, MAQSADI, TUZILMASI VA TARIXI, FANNI O'RGANISH USULLARI. TABIAT VA JAMIYAT O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR

(2 coat)

Mavzu rejasi

1. *Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish tarixi;*
2. *Ekologiya fanini rivojlanish bosqichlari;*
3. *Ekologik tadqiqotlarning amaliy ahamiyati;*
4. *Hozirgi zamon ekologiya fani tuzilmasi;*
5. *Tabiat va jamiyat orasidagi munosabatlar.*

Ma'lumki, so'nggi yillarda «Ekologiya» so'zi juda ommaviylashib ketdi. Ko'pincha atrof-muhitning nomaqbul holati haqida gapirganda bu so'z tez-tez tilga olinadi. Ekologiya - biologiya fanlari turkumiga mansub bo'lib, hozirgi vaqtda mustaqil fan sifatida shakllandi.

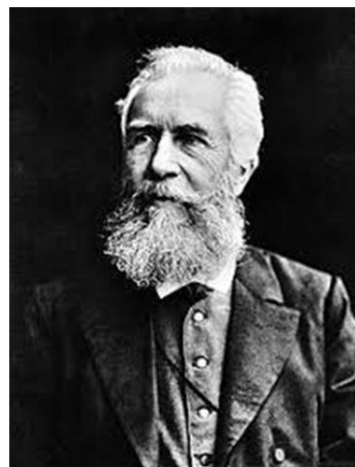
«Ekologiya»-yunoncha so'z bo'lib, uning ma'nosi tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o'zaro munosabatini bildiradi.

Ekologiya atamasini fanga birinchi marta 1866 yilda nemis biologi Ernest Gekkel kiritgan. «Ekologiya» so'zi (yunoncha *oykos*-uy, yashash joyi, maskan, *logos*-fan) o'z mazmuniga ko'ra,

«uy haqidagi, o'zining yashash joy haqidagi fan» degan ma'noni anglatadi.

Yanada umumiyroq ma'noda ekologiya-bu organizmlarning ularni o'rab turgan yashash muhiti bilan o'zaro munosabatini o'rganuvchi fandir.

Tirik organizmlar hayotining tashqi muhit bilan bog'liqligi qadimdan ma'lum. Antik davrda yashagan faylasuflarning asarlarida hayvonlarning turli instinktlari, baliqlar va qushlarning migratsiyalari, o'simliklarni tashqi qiyofasi tuproq va iqlim sharoitlari bilan bog'liqligi haqida ma'lumotlar keltirildi. Uyg'onish davridagi ishlarda o'simlik va hayvonlarning tuzilishi yashash sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganildi.

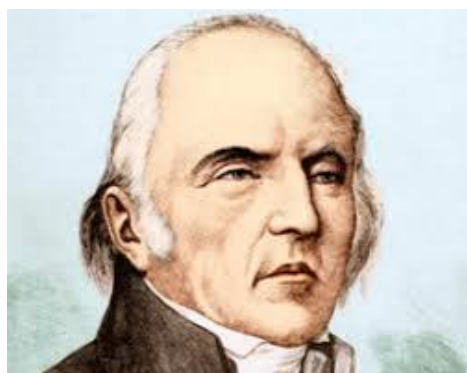
E. Gekkel

XVII – XVIII asrlardagi ekologik ma’lumotlar tirik organizmlarning ayrim guruhlarini o’rganishga qaratilgan edi. J. Byuffon [1707-1778] hayvonlar tuzilishida tashqi muhit ta’sirini ko’rsatdi. J.B.Lamark [1774-

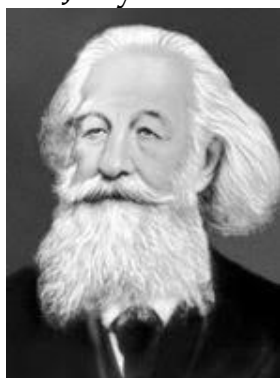
1829] evolyutsion ta’limotni o’rtaga tashlab, hayvon va o’simliklar evolyutsion o’zgarishlarida eng muhim omil bo’lgan tashqi muhit ekanligini aytdi. Ch. Darvin “Turlarning kelib chiqishi” [1859] asarida “Tabiatdagi yashash uchun kurash, ya’ni tur bilan muhit o’rtasidagi har qanday qarama –qarshiliklarning ko’rinishlari tabiiy tanlanishga olib keladi va evolyutsiyaning harakatlantiruvchi kuchidir ” deb qaraydi.

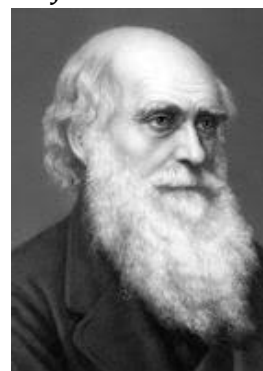
J. Byuffon

J.B.Lamark

A.N. Beketov

Ch. Darvin

XIX asrning ikkinchi yarmida A.N. Beketov [1825-1902] o’simlik va hayvon tuzilishi xususiyatlari ularning geografik tuzilishi bilan bog’liqligi Middindorf A.F.[1870] hayvonlar hayotida buni o’rganadi. K. Myobius [1977] biotsenozlar mohiyatini ochib berdi.

O’simliklar jamoasi haqida G.F.Morozov va Sukachev asos soldi. Rus olimlari Keller B.A., Alyoxin B.B., Raminskiy B.G., She+nnikov A.P. va chet ellik olimlar Klementes F., Raukiyer, T.Dyu Rie, B Raun - Blanke I. va boshqalarning fitotsenologik ishlari biogetsenologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo’shdi.

Umumiy ekologiya rivojlanishida Ya.N. Kashkarov “Muhit va

jamoat asari birinchi darslik bo'lib qoldi.

Tensli A [1935] ekosistema, Sukachev [1942] tomonidan biogeotsenoz haqidagi ta'limotlarni yaratilishi 1950 yillarning boshida G.Odum, Yu.Odum, R.Untekker, R.Margallef va boshqalar biologik mahsuldorlikning nazariy asoslarini yaratdilar.

Xulosa qilib aytganda ekologiya ijtimoiy roli ortib bormoqda va u tabiatni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishning nazariy asosi hisoblanadi.

O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan **Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar** tabiat fanlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

O'rta Osiyoni o'rgangan olimlardan I.A.Severstov, A.N.Krasnov, D.N. Kashkarov, E.R.Korovin maktablarini shakllanishida ekologik yo'nalish muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

P.A.Baranov, I.A.Raykova, R.I.Abolin, M.V.Kul'taisov, I.I.Granitovlarining ekologo-fitostenologik qarashlari

ham ular chop ettirgan bir qancha asarlarda yoritildi.

Kashkarov D.N, Zoxidov T.Z, Meklenburtsov R.N. biostenozlarni ekologik nuqtai-nazardan tasvirlashdi.

Xalqimiz qadimdan ekologik madaniy merosga ega bo'lib kelgan. Shuningdek o'tgan buyuk allomalarimizning ham tabiat, tirik organizmlar va ularning tashqi muhit bilan o'zaro aloqalariga doir masalalarga to'xtalib o'tganligining guvohi bo'ldik. O'zbekiston Respublikasi FA Botanika, Zoologiya institutlari olimlari va hayvonlar ekologiyasiga bag'shlangan ishlarni olib borganlar va bormoqdalar.

O'zbekiston o'simliklar dunyosini ekologik, florigenetik va fitostenologik yo'nalishlarda M.S.Popov, E.P.Korovin, K.Z.Zokirov, A.Muzaffarov, I.I. Granitov, S.S.Saxobiddinov, M.M.Nabiyev, A.Butkov va b.q.r. hisoblanadi.

O'zbekistonda ekologik yo'nalishdagi ishlarning asoschilari D.N.Kashkarov, va E.P.Korovin hisoblanadi. Ularning 1930 yillarda chop etilgan "Muhit va jamoa", "O'rta Osiyo va Qozog'ston cho'llarining turlari va ulardan xo'jalikda foydalanish istiqbollari", "Cho'ldagi hayot" asarlarining yaratilishi bo'ldi.

O'zbekistonda hayvonot olamini o'rganish D.N.Kashkarov faoliyati bilan bog'liq. U 1928 yilda AQSh ga bordi va bu erda ekologiya o'sha vaqtda ancha rivojlangan edi. U 7 oy yirik ekologlarning Adams, Shelvord, Chepman, Grinell, Elli, Teyler, Forxis va boshqalarning ishlarini o'rgandi

va 12 ta universitet, muzey va qo'riqxonalar bilan tanishdi.

Uning davomchilari akademiklar T.Z.Zoxidov, A.M.Muhammadiyev, O'zFAning muxbir a'zolari V.V.Yaxontov, M.A.Sultonov, R.O.Olimjonov hayvonot olamining tadqiq qilishda ekologik yo'nalishda izlanishlar olib borganlar. Bu borada E.Gan, O.G.Davletshina, M.Qodirova, X.S.Solixboyev, O.P.Bogdanov, G.I.Ishunin va b.q.r. ishlari ham taxsinga sazovor.

Bugungi kunda O'zFA zoologiya institutining O'zFA muxbir a'zosi, prof. D.A.Azimov boshchiligidagi olimlarning olib borayotgan ishlari mustaqil vatanimizda hayvonot olami ekologiyasining dolzarb muammolariga bag'shlangan

Hozirgi zamon ekologiya fani tuzilmasi. Ekologiya fanining nazariy asosi populyatsiyalar, turlar, biotsenozlar, biogeotsenozlar va biosfera kabi tushunchalar hisoblanadi. Shuning uchun ham ko'pincha umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi, ya'ni aut ekologiya, populyatsion ekologiya, sinekologiya va biosfera haqidagi ta'limotlardir.

1. Autekologiya («autos» — yunoncha soʻz boʻlib, «oʻzi» degan maʼnoni bildiradi) ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan munosabatlarini, turlarning qanday muhitga koʻproq va uzviy moslashganlini yoritadi.

2. Populyatsion ekologiya («populyason» — frantsuzcha soʻz boʻlib, «aholi» degan maʼnoni bildiradi) populyatsiyalar dinamikasi, maʼlum sharoitlarda turli organizmlar sonining oʻzgarishi (biomassa dinamikasi) sabablarini tekshiradi.

3. Sinekologiya («sin» — yunoncha soʻz boʻlib, uning maʼnosi «birgalikda» demakdir) biogeotsenozlarning tuzilishi va xossalarini, ayrim oʻsimlik va hayvon turlarining oʻzaro aloqalarini hamda ularning tashqi muhit bilan boʻlgan munosabatlarini oʻrganadi.

4. Ekosistemalarni tadqiq qilishning rivojlanishi ekologiya yangi bir boʻlimini, yaʼni biosfera (yunoncha «bios» — «hayot», «sfera» — «shar») haqidagi taʼlimotni vujudga keltirdi. Ushbu taʼlimotning asoschisi V. I. Vernadskiy hisoblanadi. Sayyoramizda tarqalgan organizmlar, yaʼni yer qobigʻidagi mavjudotlar tizimi biosfera deb ataladi.

Umumiy ekologiya fani bir nechta tarmoqlarga ajratiladi. 1. Dinamik ekologiya. 2. Kosmik ekologiya. 3. «Katta» global megaekologiya. 4. Analitik ekologiya. 5. Amaliy ekologiya. 6. Sanoat, muhandislik va qishloq xoʻjalik ekologiyasi. 7. Tibbiyot ekologiyasi «noozogeografiya». 8. Bioekologiya. 9. Landshaftlar ekologiyasi. 10. Inson ekologiyasi (1921yil Borjee va Park). 11. Evolyutsion ekologiya. 12. Demoekologiya. 13. Ijtimoiy ekologiya. 14. Shaharlar ekologiyasi. Ekologiya fani tabiat bilan tirik organizmlarning uzviy bogʻlanishlarini ifoda etar ekan, u shubhasiz, tabiatni muhofaza qilishning ajralmas qismi hamdir.

Tabiat va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlari. Inson – tirik organizmlar turkumiga kiruvchi murakkab ijtimoiy va mehnat faoliyatini yurgizuvchi individ. Inson tarixiy jamoa jarayoni subekti boʻlib, u yer kurrasidagi moddiy va maʼnaviy madaniy rivojlanishning asoschisidir. Inson boshqa turdagi tirik mavjudotlar bilan genetika bogʻlangan holda, lekin ulardan ongini yuqoriligi, mehnat qurollarini ishlab chiqara olishi, nutqning rivojlanganligi, ijodiy faolligi hamda axloqiy, maʼnaviy va ruhiy

Tabiat – keng maʼnoda butun borliq olam va uning xilma – xil shakllari; tor maʼnoda kishilarning moddiy va maʼnaviy ehtiyojlarini qondirish manbai boʻlgan atrof tabiiy muhit.

oʻz – oʻzini anglay olishi bilan ajralib turadi.

Jamiyat – keng maʼnoda insonlarning tarixan qaror topgan birgalikdagi faoliyatlari majmui

yoki tor ma'noda ijtimoiy munosabatlarning konkret tipidir.

Inson o'zining hayoti davomida butun borliqdan emas, balki uni o'rab turuvchi va uning ta'siri doirasida turgan atrof tabiiy muhitdan foydalanish mumkin.

Shu tariqa insoniyat tarixida jamiyat bilan tabiat o'rtasida to'xtovsiz va xilma – xil o'zaro ta'sirlar ro'y bergan. Jamiyat va tabiat, inson va yashab turgan muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir muammosi insoniyatning abadiy muammolaridan biridir. Falsafiy tafakkurning butun tarixi davomida u turlicha hal qilib kelingan. XVIII asrda Frantsiya sotsiologi Monteske o'sha davr uchun xos bo'lgan fikrlarni olg'a suradi. U «Qonunlar ruhi to'g'risida nomli asarida jamiyat tabiatga to'la ravishda qaramligi to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, «Iqlimning hukmronligi barcha kuchlardan ustunroqdir», degan shiorni olg'a suradi.

Kishilar jamiyatini tabiatga qarshi qo'yadigan, kishilar bilan tabiat o'rtasidagi aloqani istisno qiladigan idealistik qarashlarga qarshi o'laroq tabiat bilan inson o'rtasidagi chambarchas bog'liqlikni asoslash va ko'rsatish muhim ahamiyatga molikdir. Tarixga ikki tomondan qarash mumkin, uni tabiat tarixi va insonlar tarixiga bo'lish mumkin. Biroq har ikki tomon chambarchas bog'liqdir. Insoniyat jamiyati mavjud ekan, tabiat tarixi va insonlar tarixi bir-birini o'zaro quvvatlab turadilar.

Jamiyat va tabiat birligini ta'kidlar ekanmiz, biz uning timsolida ularning moddiy jihatdan birligini tushunamiz, ya'ni ular moddiydirlar, bir xil kimyoviy moddalardan iboratdirlar, nazariyada dialektik deb ataluvchi ba'zi bir ob'ektiv (xolis) qonunlarga garchi o'ziga xos bo'lsa ham bo'ysunadilar. Jamiyatda ijtimoiy qonunlar bilan birga fizika, kimyo va biologiya qonunlari ham amal qiladi. Bunda inson, jamiyat tabiatning bir qismi sifatida tavsiflanadi. Insonning jismoniy va ma'naviy hayoti tabiat bilan chambarchas bog'langandir. Bu tabiat o'z-o'zi bilan chambarchas bog'liq demakdir, zero inson tabiatning bir qismidir, uning farzandi, rivojining gultojidir. Mazkur holat avvalambor tabiat inson va jamiyat paydo bo'lishining yetakchi omili ekanligi ko'rinadi.

Tabiat rivojining majmui bo'lishi insoniyat tabiatga tobora ko'p o'z ta'sirini ko'rsatadi, inson faqat har xil o'simlik va hayvonot turlari o'rnini o'zgartiribgina qolmay, binobarin ularni shu darajada o'zgartirdiki, uning faoliyati natijasida yer shari umumiy o'limga mahkum bo'lgandagina u bilan birga yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shunday qilib, inson nafaqat tabiatni o'rganib biladi, balki o'zini o'rab turgan dunyoni o'zgartiradi, «ijod» qiladi ham. Biroq landshaft (tabiat manzarasi)ni g'oyat o'zgartirib

yuborgan va koinotgacha chiqa olgan insoniyat hech qachon tabiatdan uzilib keta olmaydi, u hamma vaqt uning bag'rida yashaydi.

Insonning ijodiy imkoniyatlari, uning tabiati va o'zgartirish qobiliyatlariga kelganda, ular chek-chegarasizdir. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarsiz ishlab chiqarishning o'zi ham, inson hayoti moddiy sharoitlari ham bo'lmaydi, demakki jamiyat ham bo'lmaydi. Jamiyat bu odamlarning birgalikda harakati, o'zaro ta'sirining mahsulidir, bu odamlarning ijtimoiy munosabatlaridagi insonning o'zidir.

Jamiyat inson hayot faoliyatining tarixiy shakli sifatida hech qachon odamdarning oddiy birlashmasi bo'lgan emas va bo'lmaydi ham. Jamiyat odamlar, ishlab chiqarish, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tashkilotlar o'zaro ta'siri murakkab sistemasidan iboratdir. Jamiyat bu muttasil rivojda bo'lgan a'zo (organizm)dir, u ayrim ijtimoiy elementlarning o'z boshimcha ishlariga yo'l qo'yuvchi g'ayri-ixtiyoriy birikma emas. Tabiat esa bu moddiy jismlar, realliklar majmuidan iborat bo'lib, ular jamiyat negizini tashkil etadi va uni qurshab turadi.

Tabiat rivojining oliy bosqichi bo'lish jamiyat faqat tabiiy omil negizidagina yashaydi, rivojlana oladi va uning tabiiy omil bilan doimiy o'zaro ta'sirida bo'lish shartidir. Kelib chiqishi jihatdan tabiat bilan bog'liq bo'lgan jamiyat har holda tabiatning alohida qismi sifatida yashaydi va rivojlanadi.

Inson o'zining tabiatga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirining oqibatlarini sezgach va bilgach, tabiatdan oqilona, rejali, tejab-tergab foydalanish va uni muhofaza qilish zarurligi haqida o'ylay boshladi.

Tabiiy muhit holatining inson ta'sirida o'zgarishi, jonli va jonsiz komponentlarga kuchli antropogen ta'sir ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Mahalliy, mintaqaviy va umumsayyoraviy ekologik muammolarni ajratish mumkin. Ayrim yirik shahar, sanoat markazlari, alohida tumanlarda mahalliy, Orolbo'yi, Chernobilda mintaqaviy ekologik teng vaziyatlar vujudga kelgan. Ozon tuynuklari muammosi, kislotali yomg'irlar, cho'llanish, dunyo okeanining ifloslanishi va boshqalar umumsayyoraviy ekologik muammolar hisoblanadi. Yer yuzida ekologik inqiroz xavfining real ekanligini ko'rsatadi.

Insonning tabiatga bevosita va bilvosita, ijobiy va salbiy ta'sir shakllari ajraladi. O'rmonlarning kesilishi, hayvonlarni ovlash, yangi yerlarni o'zlashtirish, konlarni qazish natijasida inson tabiatga bilvosita ta'siri bevosita ta'sirining salbiy oqibatlari sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan, yangi yerlarning o'zlashtirilishi ham o'simliklar va hayvonlarning qirilishiga olib keladi. Tashlandiq yerlarni, o'rmonlarni tiklash, ko'kalamzorlashtirish, o'simlik va hayvonlarni ko'paytirish insonning tabiatga ijobiy ta'siriga kiradi. Har qanday ijobiy ta'sirning ham salbiy bo'lishi mumkin. Tabiatni muhofaza qilishning ahamiyati xilma-xil bo'lib, ularni umumlashtirib quyidagi iqtisodiy, ilmiy, sog'lomlashtirish-gigiena, tarbiyaviy, estetik yo'nalishlarga ajratish mumkin. Tabiatni muhofaza qilish bir necha ming yillik tarixga ega. Lekin ushbu muammoga alohida e'tibor XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida vujudga keldi. 1864 yili AQSH da J.Mershning "Inson va tabiat" kitobi bosilib chiqdi. Unda tabiatni muhofaza qilishning zarurligi haqida dastlabki fikrlar berildi. 1910 yili Shvetsariya Yevropadagi birinchi tabiatni muhofaza qilish jamiyati tuzildi. 1913 yili Bernda tabiatni muhofaza qilish bo'yicha birinchi xalqaro kengash chaqirildi. 1948 yili Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi tuzildi. Tabiatni muhofaza qilish harakatlari XX asrning ikkinchi yarmida ayniqsa kuchaydi. O'zbekistonda tabiatni ilmiy asosda muhofaza qilish amalda 1920 yildan boshlangan.

Insonning tabiatdan foydalanishi zaruriy ehtiyoj, inson tabiatdan qancha ko'p foydalansa, tabiatda shuncha ko'p o'zgarishlar ro'y beradi. Bunga qator misollar keltirish mumkin.

Tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik muammosi abadiy muammolardan biridir. Tabiat jamiyatni yashash muhiti, uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbai hisoblanadi. Jamiyat tabiat rivojlanishining oliy bosqichi bo'lib, alohida sotsial mazmunga ega. Tabiat va jamiyat o'zaro uzviy bog'langan, bir butun materiyaning ikki qismi, o'ziga xos sotsekosistema hisoblanadi. Tabiat va jamiyat o'zaro aloqadorlik tizimida inson markaziy o'rin egallaydi. Inson bir vaqtning o'zida ham tabiat, ham jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, biosotsial mohiyatga ega. Modda va energiya almashinuvi tabiat mavjudligining asosidir. Materia harakatining yuqori shakli bo'lgan jamiyat tabiatning alohida «insoniylashgan» qismi sifatida yashaydi va rivojlanadi.

Adabiyotlarda jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirini davrlarga bo'lish xususida turli fikrlar mavjud. Muammolarning bir toifasi beshta davrni, boshqalari to'rtta, uchinchilari uchta davrni tilga oladilar. Adabiyotlarda shuningdek jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri tarixini to'rt davrga bo'lish keng o'rin olgan. Ya'ni 1) o'ziniki qilib olish; 2) agrar; 3) industrial; 4) noosfera davrlari.

Jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida uning tabiatga bo'lgan

